

01-12
Дилго

СЯН-БЕЛГИН ХАСР

ТЕЕГИН ЭГД УЛС

Всё! Всё!

9.10.61

16.10.61

СЯН-БЕЛГИН ХАСР

ТЕЕГИН ЭГЛУС

Хальмг госиздат
Элст 1961

ДЕГТРИН ҺАРГ

халх	халх
Нүр үг . . . 3	Догшин аюл . . . 102
Түүк жирһл хойр . 9	Улан хотн . . . 117
Шин тууль . . . 19	Хөөчин күр-түүк . . . 124
Түвшүн үүлдэч . . . 28	Теегин эгл улс. . . 133
Экин байр . . . 33	
Цаһан амни эргд . 41	Шулмс
Килмһэ эзнэ эсв . 49	Орклдг . . . 155
Хээсчин күүкн . . 60	Савһр хар . . . 162
«Нээмн алдин»дуһуд 66	Һалмуд . . . 167
Уулж чадшго күн . 71	Хамхрха хаша . . . 172
Хавринэр бээдг улс 76	Чөөрөн чөткр . . . 175
Хар чолун андһар 83	Мини иньгин ичр . . . 180
Шовуни нур деер . 95	Аавин тэрн . . . 191
	Хойр одн . . . 198

Сян-Белгин Х.

ПРОСТЫЕ СТЕПНЫЕ ЛЮДИ

(очерки и рассказы на калмыцком языке)

Редактор Л. Сангаев.

Художник Н. Будников.

Художественный редактор Г. Уладжиев.

Тех. редактор Т. Гайдаш.

Корректор Х. Бадмаева.

Калмыцкое государственное издательство.
г. Элиста, 1961 г.

Сдано в набор 14.X-61 г. Подписано к печати 16.XII-61 г.

Авт. л. 6. Уч.-изд. л. 6,6. Печ. л. 7,31.

Бумага 70×92¹/₂. Бум. л. 3,125. Тираж 1 000 экз.

К01282. Заказ 6171. Цена в переплете 26 коп.

Красная типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

ЭКИН БАЙР

Келвр.

ӨРГН тег делгүдэн көкрэд, оln зүсн цецгэс шавшна. Нур дүүрн уснл нүһсн-һалуд нирглднэ. Тенгрт үүлн заагт хутхлдад, кесг-кесг шовуд делэд нислднэ. Өндр көлтэ, ут күзүтэ тоһрун кешин ташуд доңһдна. Царң дунд өрәсн шилвтэ тоһруна бээдл һарад, худгин занһ шовлзна. Хажуднь хуралһата өтг арһсн салькн ордг нүктәһәр хоршулгдад, әдл-әдл багар тевкрләтэ. Тер арһсн заагар нег бултад орад, тенгр өөд цорхасн занһин үзүр деер нег һарад, хәрү бууһад, шар цоохр шонтл «кук-кук» гинэ. Усн орж бээх темдг. Эргнин шиирмүд деврэд, элвг һол болад урсад бээв. Байрл, өргн тег, кеерэд көкрх сам болв! «Ку-ку-ку»...

Хаврин түрүн эклснәс авн намр ирх күртл өргн көк тег мел нәр жирһләр дүрклсн болж медгднэ. Хур орсн цагт эн хамг улм сээхрэд, келтә күн метәр өргн тег өргәд дуулсн болна. Тер сээхн үзмж тег дундан кеерсн найн нээ-

мн күүктэ күүкн мет нээхлэд саглрсн болна.

«Манц гидг холнь манурсн сээхн хол» гигэд кезэнэ-кезэнэ дуулсн дун ода ирэд чикнд күүкннэ. Манцин кец өргн. Эргнин шиирмүд олн салата. Эңкилдэд күрисн олн хамрмуд үүлн дотр манурад, деегэрнь жирлһэн жирлзэд гүүнэ. Орчлң ончта сээхн!

Яшкл холин экн яһсн уужм хол болдв... Деед Яшкулин экнд делсж бээх салврха хар гер харах-унары уйдад бээнэ.

Теегин салькн улм-улм күч авад, терм-унынь ширжцнэд, тачкнад ирв. Ханцхн һаснас архлата салврха хар гер салькнд диилгдв: хамхрад нурв. Герин эзн залу кеер, күүнэ малын ард йовна. Бийнь кеер болв чигн, сөдкл-ухань хотнд үлдсн салврха хар гер тал тусна.

— Гер уга үлднэ гидг эн! Яһсн хээр уга теңгрв, яһлав!— болад, көндө теегт шуукрад оркв. Нань кенлэ күүндхв, кенд зовлцган келхв? Эжго эрм цаһан көдө! Күүнэ йор гисн күчр мергн юмн. «Йор урдас, занһ деерэс» гигэд хальмг үлгүр харадан келгдхш. Арднь үлдсн, амлаһан цацурсн ацата гергнь арвн улан махч күүкдтэ, һалв болсн салькнла тес-лидг арһ уга, һанцарн герт чидлнь күрхш. Тер хамг цуһар энд кеер йовсн эзнд медгднэ. Хамхрад салькнд нурсн салврха гернь хойр нүднднь үзгднэ.

Нурсн гериннь һаза бичкн күүкдэн хорма доран авсн, күнд ацата экнь күчр өңгтэ сууна. Кендэн келхв, яһлав? Кен медхмб экин зовл-цгиг?

Салькн номһрв, хо бүрүлин өмн малан хот-

нур залад, ялч орад аашна. Уужм холас иж-
лдсн герэн угалв.

— Хэрнь, тиимнь лавта билэ! — гигэд, ут
өдрин туршд хойрдад һундл келн, тагчг бо-
лад одв. Хотндан ирн, хар-цаһан дун уга,
хамхрсн гериннь күүшд орв. Хо-бүрүл дахад,
дөрвн терм хоршулад, үлдсн цөөкн уньдарнь
цахлад, деглэ гер бэрэд авб. Тер сө деглэ гер
дотр герэрн дүүрнг күүкдтэ хотна ялчин бүлд
күүкн төрэд хонсиг күн медсн уга. Кенд тер
күүкн кергтэв? Терүнд Яшкл гидг нерн өгг-
дв.

Деглэ гер кесг удан хотна ард дахад йовв.
Ахнр, эгчнриннь ардас дахлдад, отхн күүкнь
Яшкл гижгтэ күүкн болв. Ахнрнь орсa күүтр-
мүд кедэд, көдлмш хээһэд тарв. Эгчнрнь бас
эв-зээһэн олцхав: зэрмнь хэрд мордцхав,
зэрмнь хар һазрт чигн орцхав. Эцг эк хойрнь
олн үрдтэһэн кесг генэд-гесэд йоввчн, деглэ
герэсн хаһцж чадсн уга. Үлдсн бичкн күүкән,
Яшклиг, Орһах орулад, Бурат һолин амнд
бээсн Церн-Увша көвүн Ларид өгэд бээлһв.
Арднь эмгн өвгн хойран наснь күцэд, зөвнь
болв. Һазр деер тедн олн үрдиннь жирһл үз-
сн уга. Һазр дор тедн түүг хама үзхмб?..

Орчлң сээхн. Тег дуулна, теңгрэр кесг
зүсн үүлд нүүлднэ. Телтрэрн дүүрн шиирин
усн бульглна, тег дотр малмуд мээллдж, мөө-
рлдж шуугна, орчлң сээхн. Орчлң чавас, ор-
члң — ора болн жора. Олн күмнь хөв һазрдеер
уга болхла, тер хөв хама бээдв, түүг кен
меддв?

Деглэ герэс, Деед Яшклин экнэс мордад,

Буратин холин өмн амнд ирсн Яшкл үр--сa-
дан һарһад өрк-бүл болв. Цаһатин хамрин
наад амнд, Өмн Жимргин экнд, Шаргдг булг
деер Орһахн бээдмн. Күрлт селэн Орһахн
хойр хоорндан өөрхн. Буратин өмн амнд,
хооран хэлэсн ик салад Күңкрг гидг күүтр
бээнэ. Эн күүтр деер залунь Лари Корниенко
Григорий орста хоюрн Күрлт селэнэ орс бая-
чудин мал хэрүлнэ.

Олн цагт хамдан бээсн орс хальмг хойр
ах-дүүлэ эдл болна. Олна хүвтэ жирһлин сэн
хаалһ эклчксн цаг билэ. Октябрин алдр ре-
волюц делгрж йовла. Түүнэ заль теегин арл
болсн Орһахнд күрэд уга, болв халун залин
уурнь өөрдж йовла. Гриша Лари хойран гер-
гд нег өдр гилтэ хоюрн цаһан төр болцхав.
Корниенко Григорий көвүндэн Василий — Ва-
ся гиж нер өгв, Яшкл Лари хойр көвүһэн
Иван — Ваня гиж нерэдь. Гриша Лари хойр
кедү ялч болв чигн, кир-дүңгэрн хүрм кеһэд
байрллдв.

Эн хойр көвүднь байрта цаг эклһнлэ һар-
сиг тигхдэн тедн эс медлэ.

Жирһл зовлң хойр урлдад йовна. Байр
һундл хойр бас дахлдна. Хойр бүлин байр
удан болсн уга. Гришин гергнд гем ирэд, кө-
күл нилх Васяһан өнчрүлэд, нег бүркг өдр
тер өңгрв. Гемтэ бээхднь Яшкл орс хальмг
хойр көвүнд көкән көкүлэд бээсн мөн. Ода
экнь өңгрж одхла, нам гертән авад бээв. Ва-
ня Вася хойр Яшклин хойр бийэс, негл икр
хурһд кевтэ нудрад ордмн. Тус-тустк «эврэ»
көкән медцхэдмн.

Удан болсн уга, хойр көвүд боожад бослад ирв, жилэ өөндэн күрч йовцхана. Иим цагтан бички күүкд басл өкөр! Таалад суух дурн күрнэ, таалур күүкд гидг мел үнн. Таалур болх күртлэн тавлж экэн зоваж авна: кедү сө босад көкэн өгнэ, өлгөһинь хүүрэлнэ. Гем-ярвг ирэд, эрэ ирң-тарң гихлэнь, экнь энлэд сууна. Экэс эңкр бээхий — экин седкл үрнд гиж үлгүрт келгднэ.

Яшкл олн үрд һарһла, кесгэснь ханцла. Эkd үрн кезэд чигн үлү болхш. Эднэнь зовлң-жирһл хойран гүргүд төркэн төрүц мартв. Яшкл һол Бурат һол хойр хоорндан яһсн хол юмсв! Эн насна туршдан гилтэ, Деед Яшклд бээх төркнэсн Яшкл эмтэ күүнлэ эс харһв. Хонга һарт бээх хойр һолин улс хоорндан насн жирһлин туршд харһцл уга йовна.

Тер хамг тууль болж медгднэ. Тег өргн, элвг хаалһнь олн. Хэрнь, тер хамг тууль биш, туужин лавтрха үнн.

Олн үр һарһсн, өсклң тохмта Ларин герги Яшклд — ода үлдснь һурвн үрн: ик көвүнь Муутл, дарукнь Буува күүкн, отхнь Ваня, орс көвүнь Вася хоюрн эрэ өөндэн күрч йовцхана.

Зовлңгд тахсн бүлд жирһл кезэ үзгдхмб? Зовлң уга жирһл уга, — гигэд уульн дуулхла, Яшклин шавхгдсн хойр нүднэс дакн-дакн хар нульмсн цалд-цалд асхрна. Арвн нээмдгч жил, дән-дажгин көл дотр, халун гемэр өвдэд, хэлэсн авальн — герин эзн Лари өңгрв.

— Эх, Лари, Лари! — гиж келчкэд Корниенко Гриша асхрулад уульв. Тер даруһан

шин йос харсхар Улана цергт Гриша мордв. Ардан һашута үрэн Яшклд даалһв. Тер кевэр хойр өрк өсхин орчд буйсхин кемд ирв. Му йорта хөвб! Хойр өркин эзн хальмг орс хойр, ах-дү амрг болсн залус, өдрин хуһрхад гилтэ уга болв. Үлдсн бүлинь Яшкл толһалв.

Кенз күүкдтэ Яшкл кедү зовлң үзсн болхв? Кенд тер хамган келхв? Кен түүг медхв? Кезэ цагт Яшклин седкл девтхмб?

Яшклин седкл девтх кемнь бас ирв. Тер кем байрта цаг. Бичкн цагтан күүкд зөвэр зовлң өгнэ. Ик болад ирхлэрн күүкд ик зовлң болна. Өмсх-зүүхнь кергтэ, уух-идхнь хээгднэ. Кү кех кергтэ, өрк-бүл өндэнэ. Эн хамг цуһар экин седклин килэсн. Күүнэ экн — Ээж, усна экн — булг. Үрн-садн өсэд-босхла, үзсн хамг зовлң мартгдна. Зовлң үзэд, Яшкл эмгн жирн нас күртлэн жирһлин ардас көөлдв. Утд көөлдсн күсл ашднь бүтнэ. Ууһн көвүнь гертэ-малта залу болв, күүкән күүнд өгв: бас нег өрк-бүл. Көвүчлгдсн көвүн Вася эврэ көвүн Ваня хойрнь хөрәһэд күрв. Советин байрта цаг экләд кедү жил болж йовхиг Яшкл эн хойр үрдиннь насар тоолна. Эдн Октябрла цацу наста.

Ээждән эн хойр — седкл салврх үүлдвр үзүлцхәнэ. Гертән суухш: клуб орцхана, комсомолин хург болад — йовцхана, футбол наадцхана, колхозин көдлмшт өдрин дуусн йовцхана.

— Гер авцахти, күн болцхати, — гинэ Яшкл.

— Цол уга, ээж, — болад эднь инэлднэ.

Элст шинжэн эхлэд бэргдэхэд эдн ирлэ, ода балһсн өсэд дүнгэв. Эдн ода эврэ гертэн бээнэ. Колхоз жил ирвэс улм-улм өсэд-өргөжэд йовна. Эднэ гер дотрк бас ясрв: дуулдг машин, радио бээнэ, көвүднь костюм өмсэд, кеерлдэд харна. Эн хамг сээхн цаг дээнэ көлд харһад, цаг зуур түрхиг үзж кен ирлэ?!

— Йовтн, цергт мордтн: Эн амһульгта йосан харстн!— гиж келэд, һурвн үрэн Яшкл эмгн хаалһднь үдшлэв. Көвүднь чигн, бийнь чигн уульж бээхш. Болв үрдэн мордулад йовулчкад, көндөрсн гертэн Яшкл невчк меекэрэд, му санад авб.

Улм цаарандан болхла, Яшклин седклухан батрв. Дээнэ көлөр үрн-саднасна ханцад, бээсн герэсн көндрэд, кесг һазр кедв. Жирһл, байрта сээхн цаг геедрхмн болхв?

Байрта цаг геедршго! Олн жил эргэд, Яшкл эмгн найн наста цагтан гертэ-малта, үртэ-садта хойр көвүһэн дахулад, хөрү Элстдэн ирв. Эдниг дахлдж олн зөөнрнь, ачнрнь, жичнрнь бас ирцхэв.

Кү кесн, алтн уурган көкүлсн ээжэн, Яшкл эмгиг, Корниенко Василий Григорьевич Дивн станц деер машинһэр ирж тосж авб.

— Вася,— гиж келэд, теврэд үмсэд, Яшкл эмгн «байрлсн керэ бээгнэ» гидгэр бирклүлэд уульв. Корниенко Василий Григорьевич Элст балһсна Ленинэ нертэ колхозд ах хөөч. Сээнэр көдлсндэн ачлгдсн хойр алтн медальта.

Эднэ байриг үгэр цээлһэд кергтэ биш.

Яшкл эмгиг Васяхн альд залхан медхш, эд-
нэхн цуһар хоорндан булалдна.

— Мана ээж эврэ һазртан ирэд, көл-һарнь
чаһрад, көөж күцгдшго болв. Бүкл хойр ду-
унад бээх Адян тал Яшкл гүүһэд йовж одна.
Селэ орад Васин тал бас одна,— гигэд бернь,
Ванин гергн Галя, тачкнад инэнэ.

Ик көвүн Ларин Муутлин герт нег сән өдр
эдн элг-садарн хурад, байр кецхэв. Цуһар
герт эс багтцхав — элвг тэвн күн: эдн цуһар
Яшкл эмгнэ үрн-садн, ачнр-жичнр, берэднь,
зеенрнь. Сән тавта болсн найта эмгн нгж
дуулв:

Савһр-савһр моднь —
Сала бичрин күчн.
Сарул жирһлтэ болдгнь
Советин йосна күчн.
Өндр-өндр моднь
Үндсн-бичрин күчн.
Өнр-өргн болдгнь
Үрглж олна күчн...

— Дэн уга төвкнүн болтха. Делкэ ниндэр
амулц бээтхэ!— гиж Яшкл эмгн йөрэл тэвб.

Элст, 1957 ж.

